

*Мазур М. Р.,**кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПРОБЛЕМИ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ПРИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті на основі аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства і практики його застосування, а також наявних у юридичній літературі теоретичних напрацювань, висвітлені окремі проблемні аспекти порядку відшкодування майнової шкоди особі, яка зазнала незаконного кримінального переслідування чи (та) засудження. Наведено власні висновки та пропозиції щодо розв'язання існуючих проблем у цій сфері.

Ключові слова: кримінальне провадження, реабілітація, відшкодування майнової шкоди.

Постановка проблеми. Одним із завдань кримінального провадження, яке передбачене ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1] є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до кримінальної відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

На жаль, не завжди вдається забезпечити виконання цього завдання. Тому, звичайно, якщо таке негативне явище все ж сталося, і кримінального переслідування чи (та) засудження зазнала невинувата особа, держава, будучи демократичною та правовою, повинна «виправити» цей недолік і довести цій особі й суспільству загалом, що задеклароване завдання кримінального провадження є не гаслом, а реальністю.

Згідно з нормами чинного законодавства, держава гарантує таким особам право на поновлення всіх своїх порушених (обмежених) прав, відшкодування майнової шкоди та компенсацію завданої моральної шкоди. Іншими словами, особи, які зазнали кримінального переслідування чи (та) засудження будучи невинуватими у вчиненні кримінального правопорушення, наділяються правом на відновлення справедливості щодо себе – на реабілітацію в кримінальному провадженні.

Зазначена тема була предметом дослідження багатьох науковців, зокрема Б.Т. Безлепкина, Л.В. Бойцової, О.В. Капліної, В.Т. Нора, М.І. Пастухова, М.С. Строговича, Т.Т. Таджикива М.С. Шумила та ін.

Роботи цих та інших авторів мають важливе наукове та практичне значення для інституту реабілітації, однак, враховуючи сучасні реалії, прийняття нового КПК України, питання реального поновлення прав, відшкодування шкоди набувають особливого значення як з погляду реалізації, так і законодавчого регулювання.

Метою статті є аналіз теоретичних та практичних проблем порядку відшкодування майнової шкоди особи під час її реабілітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 130 КПК України, шкода завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

На виконання, втілення в життя цих положень діє Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р. № 266/94 ВР (далі – Закон України № 266/94 ВР) [2] та Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 04.03.1996 р. № 6/5,3,41 (далі – Положення № 6/5,3,41) [3].

Так, у ст. 3 Закону України № 266/94 ВР передбачено, що особі відшкодовуються (повертаються): а) заробіток та інші грошові доходи, які вона втратила внаслідок незаконних дій; б) майно (зокрема, гроші, грошові вклади і відсотки з них, цінні папери та відсотки з них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт; в) штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином; г) суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги; д) моральна шкода.

Предметом нашого дослідження є саме розгляд питань пов'язаних із відшкодуванням майнової шкоди, яка передбачена п. а, в, г ст. 3 Закону України № 266/94 ВР.

У разі постановлення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення або невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпанням можливостей їх отримати, відповідно до ст. 11 Закону України № 266/94 ВР, орган, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчий, прокурор або суд зобов'язані роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав чи свобод та відшкодування завданої шкоди.

Конкретизує цю норму п. 6 Положення № 6/5,3,41, де вказується, що громадянину, а в разі його смерті – спадкоємцям, відповідний орган (орган досудового розслідування, прокуратура, суд – М. М.) одночасно з повідомленням про закриття провадження на стадії досудового розслідування або з копією виправдувального вироку, що набрав законної сили, або ухвалою суду (судді) направляє повідомлення, у якому роз'яснює, куди і протягом якого терміну можна звернутися за відшкодуванням шкоди і поновленням порушених прав. Зразок такого повідомлення наводиться в Положенні № 6/5,3,41.

Як бачимо, Законом України № 266/94 ВР і Положенням № 6/5,3,41 передбачено дві різні форми роз'яснення особі її права на відшкодування шкоди – усну і письмову відповідно.

Це є один із непоодиноких прикладів неузгодженості і суперечності законодавства в цій сфері. Що ж стосується практики, то, на жаль, вимоги щодо роз'яснення особи її прав виконуються рідко. А обов'язок направлення повідомлення з роз'ясненням прав і порядком їх поновлення – невідомий взагалі. Тому такі особи змушені самі звертатись за правовою допомогою, відповідними роз'ясненнями положень законодавства, витрачати свій час та засоби.

Не кращою була ситуація і в попередній період. Як зазначає О.В. Капліна, під час вивчення нею практики закриття кримінальних проваджень за реабілітуючими підставами було встановлено, що слідчі надзвичайно рідко роз'яснюють особі її право на поновлення порушених прав. Так, з 500 досліджених постанов про закриття кримінальних проваджень за реабілітуючими підставами лише 18 (4%) з них у резолютивній частині містили вказівку на те, що особі було роз'яснено таке право. Крім того, науковець зауважує, що як показують результати опитування слідчих органів досудового розслідування, останні надають перевагу роз'яснювати особі її право на поновлення порушених прав в усній формі [4, с. 131]. Проте, за результатами дослідження, враховуючи таку малу кількість осіб, що скористалась цим правом, можна поставити під сумнів те, що в кожному випадку слідчі роз'яснюють навіть в усній формі її право на поновлення порушених прав і відшкодування шкоди [4, с. 132].

Пункт 11 Положення № 6/5,3,41 роз'яснює, що громадянин протягом шести місяців після направлення йому повідомлення (про роз'яснення його прав і порядку їх відновлення) може звернутися за відшкодуванням шкоди передбаченої ч. 1, 3, 4 ст. 3 Закону України № 266/94 ВР:

1) при закритті провадження на стадії досудового розслідування – відповідно до органу (посадової особи), який закрив кримінальне провадження;

2) при ухваленні виправдувального вироку або закритті провадження судом першої інстанції чи в касаційному або наглядовому (відповідає сучасному розумінню апеляційного та касаційного провадження – М. М.) порядку – до суду, який розглядав справу в першій інстанції.

Тут виникає логічне запитання: а якщо ж повідомлення не направлено, тоді з якого моменту має починати спливати 6-ти місячний термін? На сьогодні це питання законодавчо залишається риторичним. На практиці цей термін обчислюють із моменту набрання законної сили відповідним рішенням, яке дає право на звернення.

Після звернення громадянина один з органів, перелічених у п. 11 Положення № 6/5,3,41, залежно від того, хто з них здійснював слідчі дії або розглядав справу, витребує від відповідних державних і громадських організацій усі необхідні документи, що мають значення для визначення розміру завданої шкоди, і виносить передбачену в ч. 1 ст. 12 Закону України № 266/94 ВР постанову (ухвалу) про відшкодування шкоди громадянинові.

Закон України № 266/94 ВР не визнає вимоги до такої постанови (ухвали), як уже зазначалося, вони наводяться в ч. 2 п. 11 Положення № 6/5,3,41.

Згідно з ч. 2 ст. 12 Закону України № 266/94 ВР, у разі незгоди з винесеною постановою про відшкодування шкоди, громадянин може оскаржити її до суду в порядку, встановленому для розгляду скарг на неправомірні дії органів державного управління і службових осіб, що обмежують права громадян. Оскарження до суду не позбавляє громадянина права звернутись зі скаргою до відповідного прокурора.

Тут існує ще одна проблема – це можливий розгляд питання про відшкодування майнової шкоди органами обвинувачення.

Адже створюється ситуація, коли спочатку відповідні органи здійснюватимуть обвинувачення, а потім зобов'язані «виправляти» свої помилки чи зловживання щодо невинуватої особи шляхом нарахування їй розміру шкоди. Кожна підстава, передбачена ст. 2 Закону України № 266/94 ВР, у будь-якому випадку, у цих органах сприймається як прогалина, «мінус» у роботі, за що особи, які ведуть процес, будуть відповідати. Очевидно, що за таких обставин ні неупередженого ставлення щодо особи, яка звернулася за визначенням розміру шкоди, ні об'єктивності в роботі цих органів навряд чи можна буде побачити.

Згідно зі статистичними даними лише органами прокуратури протягом 2013 року було закрито 16 974 кримінальних проваджень за реабілітуючими підставами, зокрема за п. 1 ст. 284 КПК України – 2 355 кримінальних проваджень, п. 2 ст. 284 КПК України – 14 608 та п. 3 ст. 284 КПК України – 11 відповідно.

Звідси вже можемо зробити висновок про ту потенційну кількість осіб, які мають право на реабілітацію, у тому числі на відшкодування майнової шкоди (на підставі постанови про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами).

Однак дослідити практику прийняття постанов про відшкодування майнової шкоди органами прокуратури є фактично неможливим. За даними Генеральної прокуратури України облік вищезазначених постанов прокурорсько-слідчою звітністю не передбачений, а тому надати дані щодо кількості прийнятих постанов ці органи не мають можливості.

Краще зрозуміти ситуацію нам може допомогти Державна казначейська служба України, яка здійснює безспірне списання коштів державного бюджету для відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної громадянину незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що провадить оперативну-розшукову діяльність, досудове розслідування, органу прокуратури або суду. Так, за даними цього органу в 2013 році за бюджетною програмою КПКВ 3 504 030 «Відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства (органами досудового розслідування – М. М.), прокуратури і суду, відшкодування громадянину вартості конфіскованого та безхазяйного майна стягнутого в дохід держави, відшкодування шкоди, завданої фізичній чи юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб» було виконано всього 174 судових рішень на суму 37 466 928, 06 гривень. Отже, можемо зробити висновок, що інших, крім судових рішень, на виконанні не було.

Малоймовірно, що ніхто з осіб не забажав скористатись конституційним правом на відшкодування шкоди. Як видається, однією із проблем є передусім відсутність довіри до органів, що могли б винести постанову про відшкодування майнової шкоди.

Що ж стосується практики постановлення ухвал про відшкодування шкоди судами (мова йде про випадки, коли рішення, що є підставою для такого відшкодування постановляється в судовому провадженні), то окремої статистики в судах стосовно цього не ведеться. Існує загальна статистика щодо розгляду цивільних справ про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативну-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури та суду, проте, очевидно, вона стосується розгляду позовних вимог про компенсацію моральної шкоди.

Отже, сьогодні відшкодування майнової шкоди, відповідно до Закону України № 266/94 ВР, повинно відбуватися в неპозовному порядку в рамках кримінального провадження шляхом звернення до того органу, який або закрив кримінальне прова-

дження за реабілітуючими підставами або ухвалив виправдувальний вирок. Тобто, майнову шкоду можуть нараховувати органи досудового розслідування, прокуратура чи суд.

Як показує практика, особи часто звертаються до суду в позовному порядку щодо відшкодування разом майнової і моральної шкоди відповідно до норм цивільного судочинства [5; 6; 7; 8]. Це зумовлено неможливістю відшкодувати майнову шкоду в непозовному порядку.

У подібних ситуаціях судді зобов'язані відмовляти в задоволенні позову в частині відшкодування майнової шкоди (провадження підлягає закриттю). Проте не з огляду на недоведеність позовних вимог (позивачем не представлено жодного документу, який свідчив би про отримання ним заробітку, не представлено даних про сплату податків із доходів тощо), а у зв'язку з тим, що законом передбачений інший порядок її відшкодування – непозовний, відповідно до ст. 12 Закону України № 266/94 ВР.

Звичайно, як вже вказувалось раніше, існуючий порядок викликає чимало застережень, і найважливіше з них – це можливий розгляд питання про реабілітацію органами обвинувачення.

Можна розглядати можливість створення певного нового органу, на який би покладалась функція реабілітації громадян. Так, І.Б. Протас пропонував створити в кожній області відповідні Комітети із захисту прав громадян, до компетенції яких належав би розгляд заяв громадян щодо відшкодування шкоди тощо [9, с. 63].

Наприклад, у Франції це питання вирішується спеціальним органом – Національною комісією, до складу якої призначаються щорічно троє суддів цивільної та кримінальної палат. Характерно, що порядок подання заяв регулюється ст. 149 (2) КПК Франції, а сама процедура розгляду регламентується правилами цивільного процесу [10, с. 139–140].

Однак водночас необхідно реально оцінювати ситуацію: сьогодні, за умов кризи в державі його створення може відтермінуватися на багато років. Зрештою, а чи доцільно це?

Відповідно до законодавства Польщі, Чеської Республіки спочатку в порядку особливого провадження встановлюється незаконність кримінального переслідування, а пізніше громадянин отримує право на відшкодування завданої шкоди. У Фінляндії процес відновлення майнових прав і відшкодування шкоди може розглядатись у порядку, передбаченому кримінальним судочинством. Однак законодавство передбачає право оскаржити це рішення шляхом подання позову до держави в загальний суд першої інстанції [10, с. 140].

Як видається, найоптимальнішим і реальним шляхом вирішення такої проблеми є здійснення реабілітації (відшкодування майнової шкоди, компенсації моральної шкоди та поновлення в правах) виключно судом. Це не буде суперечити його діяльності і природі. Погоджуємось із В.І. Антоновим у тому, що жоден інший орган, окрім суду, не в праві вирішувати питання юридичної відповідальності держави [11, с. 73–75].

У юридичній літературі також раніше висловлювалась ця думка [12, с. 102; 13, с. 40; 14, с. 171].

На сьогодні саме таким чином вирішене питання реабілітації в Російській Федерації. У зв'язку зі складністю існування на практиці одночасно судового та позасудового порядку вирішення питання про реабілітацію особи і різної юридичної сили прийнятих у них рішень, про що неодноразово наголошували російські науковці і практики [15, с. 43–48], Законом від 1 липня 2010 р. № 144-ФЗ було внесено зміни до КПК РФ [16], які передбачили існування виключно судового порядку реабілітації осіб.

Висновки. Отже, підводячи підсумок, слід наголосити на двох основних проблемах – це неефективність і суперечливість існуючого порядку відшкодування майнової шкоди особи в межах її реабілітації та неузгодженість законодавства в цій сфері. Існуючий механізм не дієвий і в такому стані як сьогодні існувати не може.

Досягнути змін можливо завдяки таким факторам: створенню чітко визначеної, узгодженої між собою системи нормативного регулювання; запровадженню вирішення всіх питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, поновленням прав у межах одного судового провадження в одному судовому рішенні, тобто встановлення єдиного порядку захисту прав та законних інтересів особи, незалежно від стадії кримінального провадження, на якій виникла підстава для такого захисту.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України // Офіц. вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.
2. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р. № 266/94ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=266%2F94-%E2%F0>.
3. Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 04.03.1996 р. № 6/5,3,41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0106-96>.
4. Каплина О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Каплина. – Х., 1998. – 230 с.
5. Архів Ковельського міськрайонного суду Волинської області за 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9338490>.
6. Архів Франківського районного суду м. Львова за 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16337852>.
7. Архів Котовського міськрайонного суду Одеської області за 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36322896>.
8. Архів Болградського районного суду Одеської за 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37928829>.
9. Протас І.Б. Проблемы судебной защиты прав и интересов граждан в связи с причинением им ущерба незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / И.Б. Протас. – Х., 1999. – 204 с.
10. Яновицька Г.Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих громадян : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г.Б. Яновицька. – Львів, 2005. – 178 с.
11. Антонов В.И. Институт реабилитации и его уголовно-правовое значение : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В.И. Антонов. – Ижевск, 2001. – 154 с.
12. Климова Г.З. Реабилитация как правовой институт: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г.З. Климова. – М., 2005. – 203 с.
13. Левина Т. Возмещение морального вреда незаконно привлеченным к уголовной ответственности / Т. Левина // Российская юстиция. – М. : Юрид. лит., 2000. – № 9. – С. 39–40.
14. Нор В.Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц / В.Т. Нор. – Львов: «Выща школа». – 1974. – 216 с.
15. Калиновский К.Б. Конституционно-правовые проблемы реабилитации лиц, незаконно подвергнутых уголовному преследованию в российском уголовном процессе // Уголовно-процессуальное законодательство в современных условиях: проблемы теории и практики : сб. статей. / ред. колл. В.И. Качалов, О.В. Качалова, Т.Ф. Моисеева. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – С. 43–48.
16. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 г. № 174-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>.

Мазур М. Р. Проблемы возмещения имущественного вреда при реабилитации в уголовном процессе

Аннотация. В статье на основе анализа норм действующего уголовно-процессуального законодательства и практики его применения, а также имеющихся в юридической литературе теоретических разработок рассмотрены некоторые проблемы порядка возмещения имущественного вреда гражданину, причиненного незаконным уголовным преследованием или (и) осуждением. Приведены собственные выводы и предложения относительно решения проблем в этой сфере.

Ключевые слова: уголовное производство, реабилитация, возмещение имущественного вреда.

Mazur M. Issues of property damages compensation after rehabilitation of the person in criminal proceedings

Summary. In the article, on the basis of analysis of acting criminal procedure legislation and its practical application, as well as existing in legal literature theoretical studies, some problems of the procedure of compensation of property damages caused to innocent persons, who were under criminal prosecution or (and) were convicted, are analyzed. The author gives his own suggestions and conclusions concerning solution of the existing problems in this sphere.

Key words: criminal procedure, rehabilitation, compensation of property damages.